

## ЛЕКЦІЯ №1

**Тема 1. ВСТУП. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПОНЯТТЯ ПРО ДІАЛЕКТНУ МОВУ, ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ З МОВОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ. ЗВ'ЯЗОК ДІАЛЕКТОЛОГІЇ З ІНШИМИ НАУКАМИ. З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ**

**1. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПОНЯТТЯ ПРО ДІАЛЕКТНУ МОВУ. ПОНЯТТЯ ПРО МІСЦЕВІ «ТЕРИТОРІАЛЬНІ» ДІАЛЕКТИ**

Вивченням місцевих різновидів мови, її територіальних діалектів і говірок, займається спеціальна галузь мовознавства — діалектологія (від гр. *δια* ‘розмова’, *лект* говір і *λογος* ‘слово, вчення’).

**Українська діалектологія** — це наука про українську діалектну мову, про місцеві різновиди української мови, її місцеві, територіальні діалекти.

У діалектології поряд із поняттям місцевого діалекту існує й поняття “діалектна мова” – усі місцеві, територіальні різновиди певної мови, включаючи й перехідні говірки й говори.

Місцевий діалект характеризується наявністю своєї власної мовної системи, яка може протиставлятися мовній системі іншого місцевого діалекту цієї самої мови.

Місцевий діалект, будучи *відгалуженням національної мови, поширений на обмеженій території*. Він характеризується *певною сукупністю діалектних явищ, відмінною від сукупності діалектних явищ іншого місцевого діалекту*. Проте не можна думати, що діалектні явища одного діалекту повністю відрізняються від діалектних явищ іншого діалекту.

На сучасному етапі розвитку національних мов, у тому числі й української, *чіткої відокремленості сусідніх місцевих діалектів між собою звичайно не спостерігається*.

*На пограниччі діалектів завжди виступає ширша чи вужча смуга перехідних говірок.*

У давні часи відокремленість окремих місцевих діалектів була, напевне, виразнішою, ніж тепер. Однак чим ближче до наших часів, тим більше відокремленість їх згладжується; вони дедалі більше зближуються між собою, а межі між ними поступово стираються.

Усна і писемна мова всіх українців, незалежно від їх освіти, професії місця проживання, називається загальнонародною. Українська загальнонародна мова, як і багато інших мов, виявляється в двох різновидах або формах, які виступають під назвами літературна і діалектна мова. Між цими двома діалектично протилежними різновидами української загальнонародної мови є ще проміжні утворення, що позначають термінами «народно-розмовна мова», «просторіччя».

**Просторіччя** – один із різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузькосоціальними рамками, разом із діалектами та жаргонами протиставлений літературній мові, її розмовному стилю.

**Літературна мова** – це відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української етнічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання.

Літературна мова у своїй структурі може мати як центральні, так і периферійні елементи.

Поняття ж **«національна мова»** вживається у такому значенні: мова соціально-історичної спільноти людей, спільна мова нації, котра разом з іншими

ознаками (спільність території, культури, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю.

Отже, літературна мова – один із різновидів національної мови, який співіснує з іншими її формами (соціальними й територіальними діалектами).

Мовна норма формується в процесі суспільного користування мовою.

Нормативність літературної мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю, – категорія в дечому відмінна. Діалектна норма створюється традицією життя говору і сприймається як природна. Вона не є штучною і спеціально не підтримується кодифікованими документами (правописом, словниками, підручниками, посібниками тощо), як це ми спостерігаємо в літературній мові.

Норма літературної мови – це також поняття історичне.

Периферійні діалектні особливості загальнонародної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування.

На відміну від літературної, *діалектна мова* характеризується відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання. Відносна обмеженість сфери вживання діалектної мови, порівняно з літературною, ніякою мірою не позначається на потребі її дослідження.

Вивчення української загальнонародної мови однаковою мірою передбачає дослідження як літературної, так і діалектної мови.

Зміни в народних говорах історично безперервні і мовцями не контролюються.

Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць (говірка, говір, діалект, наріччя), кожна з яких виступає на певній обмеженій території.

Отже, українська діалектна мова – це складна ієрархія мовленнєво-територіальних утворень.

## **2. ОСНОВНІ ДІАЛЕКТНІ ОДИНИЦІ**

### **Говірка – говір – наріччя**

Залежно від співвідношення в мовній системі місцевого діалекту особливого, специфічного і спільного, загального розрізняються діалекти ближчі або й зовсім близькі до літературної мови, і діалекти, більшою чи меншою мірою віддалені від неї.

*Найдрібнішою діалектною одиницею є **говірка** (за І.Матвіясом - **мікросистеми**), що охоплює звичайно мову одного, а іноді й кількох цілком однотипних з мовного погляду населених пунктів, між якими немає будь-яких територіально виражених мовних відмінностей.*

*Групу однотипних говірок, що споріднені між собою рядом специфічних мовних ознак, якими вони більш-менш відчутно відрізняються від інших груп говірок, звать **говором**. **Говір** (за І.Матвіясом – **система мікросистем**) — це територіально окреслене діалектне утворення, яке характеризується певною сукупністю діалектних ознак. На діалектологічній карті говори відмежовуються один від одного *пасмом ізоглос* (лінії, нанесені на діалектологічну карту, яка окреслює територію поширення (ареал) певного мовного явища), що скупчуються на пограпиччях говорів.*

*Найбільшою діалектною одиницею є **наріччя**, або **діалектна група**, або **макросистеми діалектних мікросистем** (І.Матвіяс), що являє собою найширше*

діалектне угруповання певної мови, до складу якого входять однотипні діалекти цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших нарід чи діалектних груп цієї самої мови.

### Групи діалектів за генетичною ознакою

**Давні** (старожитні, старші), або основні, що функціонують на територіях давнього заселення українського народу.

У давніх діалектах старшої формації нерідко зберігаються архаїчні мовні явища, які давно вже втрачені іншими діалектами і не стали надбанням нової української літературної мови.

**Нові** діалекти: внаслідок діалектотворчих процесів на *новозаселених територіях* порівняно в пізні часи, коли вже сформувалася мова певного народу. Такі діалекти належать до діалектів нової формації і за своїм складом бувають різні.

Види новостворених діалектів за складом: виникли внаслідок переселення людності на мові землі з однієї більш-менш цілісної з діалектологічного погляду території. Носії цих діалектів, опинившись у нових умовах, зберігають свою давню діалектну основу, на яку й нашаровуються з часом виниклі з різних причин нові діалектні риси, що зрештою приводить до витворення відмінного від свого попередника діалектного типу. Такі новостворені діалекти можуть бути названі однотипними, чи односистемними, за своїм походженням, оскільки їх генетична основа однодіалектна. До діалектів цього різновиду можуть бути віднесені *лемківські (західнокарпатські) говірки* та ін.

Інший різновид новостворених діалектів новішої формації становлять різноміснні, різносистемні в своїй генетичній основі, або мішані, діалекти, які характеризуються наявністю в їх системі різнодіалектних елементів. Ці діалекти звичайно виникали внаслідок змішування населення, що прийшло па нові землі з місцевостей, більшою чи меншою мірою діалектно різноміснних, через що вони характеризуються значною кількістю паралелізмів різнодіалектного походження.

Залежно від того, як далеко зайшов діалектотворчий процес у цих діалектах, серед них можна розрізнати, з одного боку, діалекти з різнодіалектними вкрапленнями в мовну систему новостореного діалекту, а з другого — діалекти з мозаїчними говірками, що мають різнодіалектне походження. Зрозуміло, що діалекти останнього різновиду належать до найновішої формації і виникнення їх звичайно відбувалося внаслідок переселення окремими громадами, які й осідали разом на нових місцях. Ці діалекти широко представлені степовими говірками півдня України.

Окремий різновид новостворених діалектів становлять ***переселенські*** говірки або її цілі говіркові масиви, що оточені діалектами інших мов. Ці говірки, перебуваючи в ізоляції від основного мовного масиву свого народу, здебільшого загальмовуються в своєму розвитку і зберігають давніші свої риси, одночасно, однак, підпадаючи гл-іаелідок безпосередніх міжмовних контактів під більший чи менший вплив тієї мови, що їх оточує.

### **3. АСПЕКТИ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ТЕОРЕТИЧНА І НАЦІОНАЛЬНА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ; ОПИСОВА Й ІСТОРИЧНА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. МОВА ТА ДІАЛЕКТИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ.**

Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування.

Найдавнішим і найпоширенішим є, звичайно, **описовий метод**. Ним виконана більшість діалектологічних досліджень.

**Монографічне** діалектологічне дослідження може здійснюватися в двох планах: синхронному і діахронному (порівняльно-історичному).

**Синхронний** аспект дослідження говорів полягає в описі сучасного (чи взагалі монохронного, одночасного) стану мовної системи місцевого діалекту чи окремих говіркових явищ безвідносно до їхнього історичного розвитку.

**Діахронний** же аспект, навпаки, передбачає не тільки опис сучасного стану системи місцевого діалекту чи окремих його явищ, а й дослідження історії розвитку цієї системи, її окремих ділянок і явищ. Тому в діахронному діалектологічному дослідженні завжди наявні широкі зіставлення й порівняння говіркових явищ із їх відповідниками в національній літературній мові та інших місцевих діалектах. Особливо важливим і обов'язковим у дослідженнях цього типу є залучення даних пам'яток історії мови, що писалися на території, охоплюваній монографічним дослідженням тощо.

Просторове ж розміщення говіркових елементів вивчають та інтерпретують за допомогою методу лінгвістичної географії. Цей метод є дуже важливим у дослідженнях із діалектології, тому що він найвиразніше відбиває специфічність цієї галузі мовознавчої науки. Лінгвогеографічний метод застосовується для визначення територіального поширення місцевого говіркового мовлення, його

класифікації та вивчення відносин з іншими місцевими різновидами національної мови, тобто говорами, діалектами тощо.

Одним із завдань лінгвістичної географії є точне вивчення зон поширення певних мовних (діалектних) явищ. Метод полягає у виготовленні на підставі діалектних матеріалів, зібраних за спеціальною програмою, своєрідних карт, що відбивають ареал поширення тих або інших говіркових елементів. Кожне лінгвогеографічне дослідження взагалі передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збирання матеріалу (анкетне чи польове); 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретація нанесеного на карту говіркового матеріалу.

Якщо з'єднати лінією ті населені пункти, які стоять на межі різного відбиття того самого мовленнєвого явища в говорах, то вийде ізоглоса (розмежувальна лінія), яка чітко вкаже межі поширення тієї чи іншої говіркової риси. Якщо ж узяти до уваги дані не однієї, а багатьох таких карт, то перед нами виразно виступить межа поміж двома сусідніми говірними системами. Хоч ізоглоси окремих діалектних явищ можуть не збігатися, та на стику різних говірок скупчуються цілі пасма таких ізоглос, які об'єктивно й відмежовують одну групу говірок від інших.

Отже, метод лінгвістичної географії дозволяє отримати повну, можна сказати візуальну, картину поширення тієї чи іншої мовленнєвої риси будь-якого рівня (фонетичного, морфологічного, словотвірного, лексичного й ін.) на досліджуваній території.

У діалектологічних дослідженнях, звичайно, можуть використовуватися й інші лінгвістичні методи, наприклад, порівняльно-зіставний, структурний, зокрема компонентний аналіз, соціолінгвістичний та ін. Можуть використовуватися й математичні методи, наприклад, кількісний і статистичний тощо.

Будь-який лінгвістичний опис, часто пов'язаний із виходом за межі одного діалекту, мови, передбачає встановлення їх подібностей і відмінностей. Для цього використовується порівняльно-зіставний метод. Подібно до описового він спрямований на сучасний стан мови. Порівняльно-зіставний метод устанавлює між порівнюваними говорами, мовами на всіх мовних рівнях, і на лексико-семантичному зокрема, відношення контрасту – діалексію (лексичні розходження), діасемію (семантичні розходження) й ін.

Для встановлення структури мовної системи того чи іншого говору, мови і систематизації її одиниць використовують структурний метод. Мета цього методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінгвальних відношень.

Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз. Під ним розуміють систему прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами. За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

При вивченні говіркових явищ може використовуватися й соціолінгвістичний метод, який включає методи польового дослідження (методику збирання матеріалу) і методи соціолінгвістичного аналізу зібраного фактажу (обробка інформації). Найпоширенішим прийомом збору матеріалу в такому разі є анкетування. Анкета обов'язково має складатися з трьох частин – вступної, соціологічної і власне лінгвістичної.

Як супровідні у діалектологічних дослідженнях можуть використовуватися кількісний і статистичний методи. Кількісний зводиться до простого підрахунку частоти вживання тих або інших говіркових одиниць. Статистичний метод передбачає використання різних формул для виявлення правил розподілу певних одиниць у мовленні, для виміру зв'язків між мовними елементами, для встановлення залежності між якісними й кількісними характеристиками мови тощо.

#### **4. СОЦІАЛЬНІ Й ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ: СПІВВІДНОШЕННЯ.**

Під *територіальним* діалектом розуміють різновид загальнонародної мови, яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних спільною *територією*.

Під *соціальними діалектами* розуміють різновид загальнонародної мови яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних соціальним станом, однією і тією ж віковою категорією, професією, родом занять, спільністю інтересів тощо.

*Отже, соціальні діалекти, будучи позбавленими характерних особливостей у фонетиці й граматиці, не становлять окремих мовних систем, не є діалектами у повному розумінні цього слова, а термін «діалект» стосовно до них використовується умовно.*